

ЧУДОВИШТА И ХИМЕРЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ МОНУМЕНТАЛНОЈ УМЕТНОСТИ СРБИЈЕ

Апстракт: У монументалној уметности Србије представе митолошких бића појављују се од тринаестог века. Најстарије од њих сачуване су на фасадама Богородичине цркве у Студеници. Портали и прозори украшени су скулптурама и рељефима василиска, грифона, и сличних бића. У сликарству, од средине тринаестог, а нарочито током четрнаестог века, на фрескама се приказују различита чудовишта. Посебно су бројни и разноврсни њихови прикази у композицијама Страшног суда, који се ослањају на новозаветне, али и на различите црквене канонске и апокрифне текстове. Чудовишта су представљана и у другим сценама у оквиру циклуса Великих празника, као што је Крштење Христово. Такође, и у композицијама које илуструју легенде о појединим светитељима приказивана су различита чудовишта. Ове представе митолошких бића, различите по изгледу, различитих текстуалних подлога и улога у средњовековној монументалној уметности, добиле су и различита тумачења. Грифон је имао профилактичку улогу и представљан је на улазима – уз портале и прозоре. Василиск и аждаја имали су своју улогу у борби добра и зла. Различита митска бића, као што су чудовишта и морске немани, била су део најаве Страшног суда.

Кључне речи: средњи век, скулптура, фреске, грифон, василиск, химера.

У монументалној уметности Србије, представе митолошких бића појављују се од тринаестог века. Најстарије од њих сачуване су на фасадама Богородичине цркве у Студеници. Ова задужбина Стефана Немање саграђена је крајем дванаестог века, с фасадама од белог мермера и изузетно раскошном и разноврсном пластиком и скулптуром. Портали и прозори богато су украшени рељефима и скулптурама с флоралним, зооморфним мотивима и митолошким бићима (Дероко 1962: 48–62). Архиволта изнад лунете на главном, западном порталу састоји се од разноврсне вреже у коју су уплетене појединачне фигуре, међу којима су представљена и два василиска на левој и десној половини архиволте. Сасвим лево на архиволти, као прва фигура приказан је један василиск, а као последња фигура на десној страни архиволте, још један. На надвратнику, лево, врежа полази од још једног василиска. Сви су представљени с главом налик на пса, са ушима, исплаженим језиком, телом с крљуштима и репом (Дероко 1962: 68, сл. 59; Максимовић 1971: 65–67; Бабић 2018: 94–95).

1 * mgmaks@yahoo.com

Подаци о василиску потичу од античких писаца, као што су Никандар из Колофона (други век п. н. е.) и Марко Анеј Лукан (прелазак у нови миленијум). Али Плиније Старији у првом веку н. е. у свом делу *Naturalis Historia* (VIII, 77–79) описао је изглед василиска: то је била мала, веома отровна змија, с белом мрљом на глави, као дијадемом. Његов дах био је отрован и смртоносан за сва жива бића; биљке су се сушиле, животиње су умирале, чак су и стене пучале. Отров василиска био је толико јак да је прошао кроз копље, те убио јахача који га је пробо и његовог коња. Етимолошки, назив потиче од грчке речи *βασιλεύς* – цар, цар змија (Башић и Узелац 2018: 156). У *Физиологиу*, спису који је настао између другог и четвртог века у Александрији, василиск је чудовиште с телом крастае жабе, змијским репом и главом петла. Но, у средњовековној митологији, василиск је изгледао као крилата змија с главом петла. Имао је и лабудова крила, змајев реп и птичије ноге с канцама, а понекад је имао и људско лице (Башић и Узелац 2018: 156–167, 168–172).

Студеница, Западни портал припрате

Студеница, Трифора на апсиди

Испред довратника на западном порталу Студенице приказане су две фигуре лавова који су носили сада уништене стубове, а над капителима су представљене две фигуре грифона (Бабић 2019: 90–91) (сл. 1 и 2). Грифон је митско чудовиште, химера, које се састоји из делова више животиња и бљује ватру. Херодот је у првој половини петог века п. н. е. описао грифона као чувара злата, чудовиште с лављим телом, орловским крилима и канцама. Порекло грифона потиче са Истока, с територије Скита. Представљан је у Египту, Месопотамији, Персији, на Криту. Једна од представа у Грчкој била је сфинга. Првобитно је сматран демоном, а касније је постао симбол мудрости, снаге, храбрости (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1979: 99). Скулптуре лавова и грифона имале су заштитничку улогу и смештане су на улазу у храм, а заједно с представама борби добра и зла чиниле су целину. Такве скулптуре биле су уобичајене за романичку и византијску уметност, а сачуване су и на споменицима средњовековне Русије (Максимовић 1971: 67).

У тимпанону трифоре на источној апсиди Богородичине цркве у Студеници, у богатим врежама на левој страни представљен је крилати змај који држи људску фигуру, а на десној василиск са увијеним, дугим репом. Лозица на довратницима трифоре на левој страни излази из уста змаја и има представе птица, човека, козе, јагњета са крстом, сирене, а на десној страни излази из уста змије и углавном има лишће и цвеће (Дероко 1962: 74; Максимовић 1971: 68–69, сл. 94; Бабић 2019: страница сл. 16–17).

Змај је још једно митско биће, које је најчешће представљано као велика змија или велики гмизавац. У хебрејској и хришћанској митологији сматра се злим и помиње се у Старом и у Новом завету, а назива се аждајом, змијом, која се зове ђаво и сотона (Откровење 12, 3–4, 9).

У цркви Успења Богородице у Морачи, на западном порталу припрате, на северном капителу портала, приказан је василиск с људском главом у зубима. Поред њега представљена је Богородица с малим Христом, као симбол Инкарнације. На јужном капителу приказана је велика птица с људском главом у канцама, а поред ње Распеће с фигурама Богородице и Јована јеванђелисте, као симбол страдања и краја. Епископски престо такође има представе два грифона с крилима у покрету, који симболишу снагу онога који седи на престолу (Дероко 1962: 70, сл. 90; Максимовић 1971: 78–80, сл. 118–119, 121, 124).

Грифони су сачувани и у Тршкој цркви код Жагубице. На архиволти западног портала постављене су конзоле: на северној грифон држи у канцама главу овна, а на јужној главу човека (Дероко 1962: 89; Максимовић 1971: 83, сл. 125–126).

Фасаде цркве Вазнесења у Дечанима оживљене су порталима, бифорама, трифорама и кровним венцем који су украшени пластиком и скулптуром у мермеру. Ова пластична декорација Дечана се у главним цртама угледала на скулптовани украс Студенице. У тимпанону западног, богато украшеног портала припрате приказан је Страшни суд: у средини Христос на престолу с књигом у руци, и по један анђео са сваке стране. У архиволти, у врежи су представљене мале сцене, међу којима: аждаја, коњаник који копљем убија аждају, а на доворотнику још једна аждаја. Изнад капитела налазе се фигуре лава и грифона. На овој западној фасади припрате у оквиру главне теме Страшног суда приказана је још једна с њом повезана представа: у тимпанону северне бифоре афронтиране су две аждаје (Дероко 1962: 77–85, сл. 104, 133, 135; Максимовић 1971: 99–108, сл. 171–174).

У трифори изнад западног портала припрате приказана је сцена Св. Ђорђа који ослобађа цареву ћерку од аждаје, а на капителима трифоре су лав, грифон и аждаја. На левој страни сцене принцеца држи свој појас којим је везана аждаја, у центру је представљен Св. Ђорђе на коњу како копљем пробада аждају која лежи под ногама коња, док је десно приказано дрво с плодовима. Ова сцена победе над аждајом имала је у основи старо, источњачко порекло у идеји борбе добра и зла, али је као текстуална подлога за средњовековну сцену овде служило Житије Св. Ђорђа. Сцена у Дечанима повезује се са савременим догађајима, тј. с молитвом ктитора, краља Стефана Дечанског пред битку код Велбужда. Према биографији Стефана Дечанског, краљ се молио Св. Ђорђу да му помогне у предстојећој борби (Архиепископ Данило 1935: 137; Дероко 1962: сл. 103, 109; Максимовић 1971: 101–102, сл. 175, 177).

На порталу на северној фасади припрате Дечана, у тимпанону приказан је расцветали крст, као симбол Распећа и Васкрсења. У архиволти портала налази се представа фантастичне животиње с главом жене, телом птице и репом змије, а на доворотнику фантастична птица с људском главом и фригијском капом. На истој, северној фасади, у тимпанону западне бифоре приказана је борба орла са змијом и у углу по једна птичица која симболично представља борбу добра и зла, односно повезана је с темом Васкрсења у тимпанону портала (Дероко 1962: сл. 108; Максимовић 1971: 103, сл. 181).

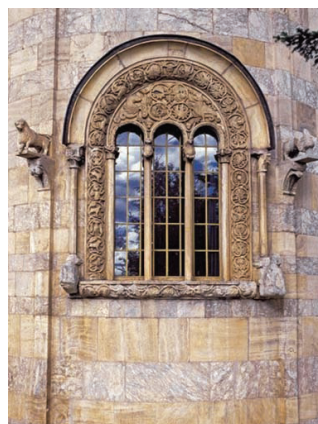
На спољним странама западног портала између припрате и цркве приказане су велике фигуре лавова и грифона. На базама прислоњених стубова представљени су лавови који шапама држе људску главу. На конзолама на капителима стубова лево је представљен грифон подигнутих крила са зецом у канцама, а десно лав с главом овна међу шапама.

На капителу довратника, десно је међу акантусовим лишћем смештена мала сцена борбе птице са змијом (Дероко 1962: страница сл. 105, 107; Максимовић 1971: 104–105, 178–180).

На јужној фасади наоса, у тимпану једне бифоре налази се представа василиска и змије, док су на северним бифорама приказане две змије и јагње с крстом. Ове представе имале су профилактичка и симболичка значења (Дероко 1962: страница сл. 142; Максимовић 1971: 105, сл. 196).

Дечани, Грифон уз трифору на апсиди

Дечани, Трифора на апсиди

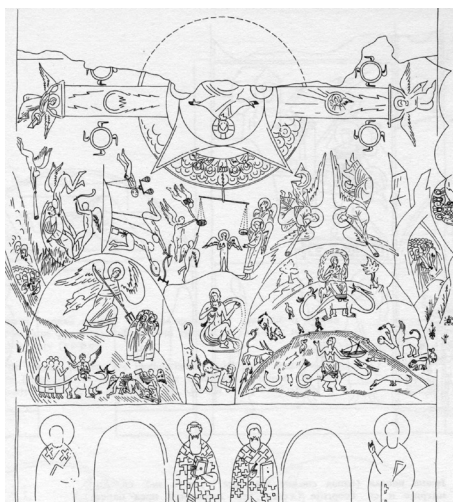
Трифора на источној апсиди (сл. 3 и 4) је веома слична оној у Студеници. У тимпанону су приказани: на левој страни василиск са увијеним, дугим репом како држи у устима људску фигуру, а десно грифон, док су између њих флорални орнаменти. Уз трифору су представљени на једној конзоли грифон, а на другој лав (Дероко 1962: страница сл. 110, 138; Максимовић 1971: 105, сл. 186–187, 194).

Међу остацима Цркве св. арханђела код Призрена, која је била богато украшена, сачувао се рељеф и подаци о подном мозаику с мотивима грифона и василиска (Дероко 1962: 85–89, сл. 121, 144, 145; Максимовић 1971: 110–112).

Најлепши пример тзв. моравске пластике представља медаљон са адосираним грифонима, који је био део нартекса у Раваници (Дероко 1962: 191–192, сл. 292, 352; Максимовић 1971: 121–127, сл. 232).

На фасадама касније насталих споменика, у плитко клесаној каменој пластици, повремено се појављују представе: змије, као у Лаза-

рици (Дероко 1962: страница сл. 295; Максимовић 1971: 130–131, сл. 248), адосираних грифона на парпетној плочи припрате кнеза Лазара у Хиландару (Максимовић 1971: 134, сл. 244), василиска, као у Дренчи (Дероко 1962: страница сл. 354а), које су имале декоративну улогу. На фасадама Цркве Ваведења Богородице у Каленићу појављује се више представа химера. На јужној фасади, бифора на западном крају има представе змијских глава, на једној бифори на певничкој апсиди у тимпанону приказан је грифон, а на другој два афронтирана василиска (Дероко 1962: 200, сл. 326, 360, 362, 363, 365; Максимовић 1971: 139, сл. 270, 271).

Богородица Љевишка, Страшни суд

У сликарству, од средине тринаестог, а нарочито током четрнаестог века, на фрескама се приказују различита чудовишта. Посебно су бројни и разноврсни њихови прикази у композицијама Страшног суда, који се ослањају на новозаветне али и на различите црквене канонске и апокрифне текстове. У овим композицијама, у Богородици Љевишкој (сл. 5), персонификација Земље представљена је као млада жена како седи на чудовишту које има две главе на дугачким вратовима, а околу су друга чудовишта с више глава и с крилима. Персонификација Мора је слично приказана, као млада жена на животињи с дугим, увијеним репом. У Паклу је представљена слична животиња, чудовиште на којем јаше ђаво (Petković 1924: 473–475; Радојчић 1966: 92–93; Velmans 1978: 48–49; Панић и Бабић 1988: 66–67, 72–73, 138, сл. 27, 29).

Грачаница, Страшни суд

Грачаница, Перонификација Мора

У композицији Страшног суда у Грачаници (сл. 6), на леђима сличних чудовишта седе персонификације Море (сл. 7) и Ђавола (Живковић 1989: 1; Тодић 1988: 208–209), у Матеичу персонификација Земље седи на немани налик великом гмизавцу (Димитрова 2002: 94), док су у Леснову уз персонификацију Земље (сл. 8) представљена необична чудовишта налик на огромне змије са оштрим зубима (Габелић 1998: 185, таб. LIV, 89, 91). У Грачаници су у соклу представљени грешници обавијени огромним змијама (Тодић 1988: 161–162, 208–209, т. X, сл. 99; Живковић 1998: 1).

Лесново, Персонификација Земље

Чудовишта су представљана и у другим сценама у оквиру циклуса Великих празника, као што је Крштење Христово (сл. 9). У сценама Крштења Христовог у Краљевој цркви у Студеници (Бабић 1987: 146–150, сл. 99) и у Старом Нагоричину (Тодић 1993: 76, 101–102, 105) персо-

нификација реке Јордана седи на леђима морског чудовишта, а у Дечанима је представљена још једна неман која носи девојку на леђима (Петковић 1941: 30, 60, т. CLXXIV, CLXXVIII; Марковић 1995: 23, 109, сл. 3; Тодић и Чанак-Медић 2005: 371–374, сл. 290–291).

Крштење Христово

Ове представе митолошких бића, различите по изгледу, различитих текстуалних подлога и улога у средњовековној уметности, добиле су и различита тумачења.

У композицијама које илуструју легенде о појединим светитељима, приказивана су митска бића – чудовишта. Тако је у сценама о Св. Ђорђу једно од чуда светитеља било спасавање принцезе у борби са аждајом.

Старо Нагоричино, Св. Ђорђе побеђује аждају

На фрескама у Цркви Св. Ђорђа у Старом Нагоричину (Тодић 1993: 77, 114, сл. 60) илустрован је циклус патрона храма, међу којима је као једна од обавезних сцена Св. Ђорђе побеђује аждају (сл. 10). Такође, у Дечанима, у параклису Св. Ђорђа, насликан је циклус посвећен патрону. У циклусу Св. Ђорђа приказана је иконографски слично решена сцена у којој светитељ на коњу с копљем, побеђује аждају и спасава принцезу (Тодић и Чанак-Медић 2005: 402, сл. 323). У трифори изнад западног портала Дечана приказана је још једна сцена у којој Св. Ђорђе ослобађа цареву ћерку од аждаје. Ове сцене победе над аждајом имале су порекло у идеји борбе добра и зла, а као текстуална подлога за средњовековне сцене служило је Житије Св. Ђорђа. Међутим, разлози за њихово приказивање били су донекле различити. У Старом Нагоричину сцена са аждајом је приказана као део циклуса патрона храма, у Дечанима је насликана у оквиру циклуса посвећеног патрону параклиса Св. Ђорђу. Што се тиче неуобичајене представе на фасади, сматра се да је била повезана са заветом Стефана Дечанског пред битку код Велбужда. Иначе, познато је да је Св. Ђорђе био веома поштован свети ратник у српској владајућој породици. Још је Стефан Немања дао завет Св. Ђорђу пре битке код Пантина, те је основао Цркву Св. Ђорђа у Ђурђевим Ступовима код Новог Пазара. Касније је представа Св. Ђорђа као ратника постала уобичајена на фрескама немањинских задужбина (Максимовић 1971: 101–102; Тодић и Чанак-Медић 2005: 401–402).

Приказивање химера и чудовишта у средњовековној монументалној уметности у Србији имало је различите разлоге. Грифони су имали профилактичку улогу и представљани су на улазима – уз портале и прозоре. Василиск и аждаја су имали своју улогу у борби добра и зла. Различита митска бића, као што су чудовишта и морске немани били су део најаве Страшног суда и подсећање на неминовност која предстоји људском роду.

Литература

- Архиепископ Данило. *Животи краљева и архиепископа српских*. Београд: Српска књижевна задруга, 1935.
- Бабић, Гордана. *Краљева црква у Студеници*. Београд: Просвета и Републички завод за заштиту споменика културе, 1987.
- Бабић, Валентина. „Скулптура Богородичине цркве у Студеници. Порекло и узор”. *Зограф* 43 (2019): 89–112.
- Башић, Ивана и Узелац, Александар. „Базилиск (змија-петао) и његова симболика у општем и јужнословенском контексту”. *Гласник Етнографског института САНУ* 66.1 (2018): 155–176.

- Velmans, Tania. „L'héritage antique dans la peinture murale byzantine à l'époque du roi Milutin (1282–1321)”. *Византијска уметност почетком XIV века*. Ур. Сретен Петковић. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 1978. 39–51.
- Габелић, Смиљка. *Манастир Лесново: историја и сликарство*. Београд: Стубови културе, 1998.
- Дероко, Александар. *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*. Београд: Научна књига, 1962.
- Димитрова, Елизабета. *Манастир Матеевце*. Скопје: Центар за културно и духовно наследство Каламус, 2002. Докторска дисертација.
- Живковић, Бранислав. *Грачаница. Црчежи фресака*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1989.
- Максимовић, Јованка. *Српска средњовековна скулптура*. Нови Сад: Матица српска, 1971.
- Максимовић, Јованка. „Студије о студеничкој пластици I. Иконографија”. *Зборник радова Византолошког института* 5 (1958): 137–148.
- Максимовић, Јованка. „Студије о студеничкој пластици II. Стил.” *Зборник радова Византолошког института* 6 (1960): 95–109.
- Марковић, Миодраг. *Циклус Великих празника, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*. Београд: САНУ, 1995.
- Панић, Драга и Бабић, Гордана. *Богородица Љевишка*. Београд: Српска књижевна задруга; Приштина: Јединство, 1988.
- Петковић, Владимир. *Манастир Дечани II*. Београд: Издање Задужбине Мих. Пупина, 1941.
- Petković, Vladimir. „Neki antički motivi u starom životopisu srpskom”. *Strena Buliciana: Bulićev zbornik: naučni prilozi posvećeni Franu Buliću povodom LXXV godišnjice njegova života od učenika i prijatelja IV oktobra MCMXXI*. Ур. Mihovil Abramović i Viktor Hoffiller. Zagreb i Split: Narodne novine, 1924. 471–475.
- Радојчић, Светозар. *Старо српско сликарство*. Београд: Нолит, 1966.
- Срејовић, Драгослав и Цермановић-Кузмановић, Александрина. *Речник цркве и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга, 1979.
- Тодић, Бранислав. *Грачаница: сликарство*. Београд: Просвета; Приштина: Јединство, 1988.
- Тодић, Бранислав. *Старо Нађоричино*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Просвета, САНУ, 1993.
- Тодић, Бранислав и Чанак-Медић, Милка. *Манастир Дечани*. Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије, 2005.

Mirjana Gligorijević Maksimović

MONSTERS AND CHIMERAS IN MEDIEVAL MONUMENTAL SERBIAN ART

Summary

Mythical creatures appeared in Serbian art in the thirteenth century. The earliest examples have survived on the façades of the Virgin's Church at Studenica. The portals and windows are embellished with sculptures and reliefs featuring various floral and zoomorphic motifs. There are also representations of mythical and fictional creatures such as griffins, basilisks, dragons and wyverns. Reliefs with griffins have also survived at Morača and the Trška Church near Žagubica. Like at Studenica, the Dečani sculptures are very elaborate and include representations of dragons, griffins, basilisks and fictional animals. Reliefs with griffins have also been preserved at the Holy Archangels near Prizren and on the façade of Ravanica. Griffins were originally considered demons, but later became symbols of wisdom, strength and courage. In Byzantine and Romanesque art, lions and griffins were placed at church entrances and had a protective role.

In painting, from the middle of the thirteenth and especially in the fourteenth century, different monsters appear on frescoes. Their representations in compositions depicting the Last Judgment were particularly numerous and diverse, drawing on the New Testament, but also various canonical or apocryphal texts. They include monsters with personifications of the Earth (Virgin Ljeviška) or the Sea (Gračanica, Mateič) seated on their backs. Unusual monsters were also featured at Mileševa and Lesnovo.

Monsters could be shown in other scenes of the Great Feasts cycle, e.g., the Baptism of Christ. In the scenes of the Baptism at the King's Church of Studenica and Staro Nagoričino, a personification of the Jordan River straddles a sea monster, and at Dečani, another beast carries a girl on its back.

Compositions illustrating legends about certain saints could also include monsters. The cycles dedicated to St. George at Staro Nagoričino and Dečani show the saint fighting the dragon and rescuing the princess. Drawing on various sources, these representations acquired different interpretations and roles in medieval art.

There were different reasons for depicting chimeras and monsters in medieval Serbian art. Griffins had a prophylactic role and were usually positioned at the entrances – next to the portals and windows. The basilisk and the dragon had a role in the struggle between good and evil. Various mythical creatures, such as monsters and sea beasts, were harbingers of the Last Judgment and reminders of this inevitable event that awaits humankind.

Keywords: Middle ages, sculpture, fresko, basilisk, griffin, chimera.